

ПРИРОДНИЧА ГЕОГРАФІЯ І НАТУРАЛЬНЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО

Г.І. Денисик

ЗАГАЛЬНЕ І РЕГІОНАЛЬНЕ АНТРОПОГЕННЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО

Глобальний характер впливу сучасної людини на ландшафтну сферу Землі, дозволяє за Ф.М. Мільковим [13] розрізняти в антропогенному ландшафтознавстві два розділи: загальне (глобальне) і регіональне антропогенне ландшафтознавство. Кожне з них має свої завдання і невирішені проблеми.

В задачу загального ландшафтознавства входить вивчення процесів антропогенізації ландшафтної сфери Землі в загальному та її окремих варіантів. Ф.М. Мільков вважає, що ступінь антропогенізації найкраще можна відобразити через РС¹ - райони співвідношення натуральних і антропогенних комплексів. Проте точних кількісних даних ні стосовно ландшафтної сфери в загальному, ні її окремих варіантів поки-що немає. Ті глобальні кількісні характеристики забруднення атмосфери, гідросфери, біосфери і літосфери, що є в літературі, скоріше відносяться до антропогенної географії, ніж до антропогенного ландшафтознавства. Тому замість кількісних даних в глобальному антропогенному ландшафтознавстві ми змушені поки що широко використовувати якісні, порівняльні характеристики. Так, за ступенем зростання процесу антропогенізації варіанти ландшафтної сфери Землі, Ф.М. Мільков [13] розташував так: донний, льодовий, водноповехневий, земноводний, наземний.

Якісні критерії (ступінь антропогенізації) можуть бути поставлені в основу класифікації географічних смуг:

- незмінені, натуральні - холодні арктичні і антарктичні пустелі і напівпустелі;
- слабо змінені - тундра, лісотундра, північна тайга, вологі тропічні ліси, пустелі помірних, субтропічних і тропічних широт;
- сильно змінені - мішані ліси, південна тайга, північна напівпустеля помірних широт (Євразія), сухі савани і рідколісся;
- перетворені - лісостеп, степ, вологі савани.

Лісостеп, степ і вологі савани настільки освоєні, що тут антропогенний чинник приймає участь і навіть формує відповідні зональні типи ландшафтів - лісопольові, польові і змішані садово-польові.

У дрібномасштабному вивченні антропогенних ландшафтів велике значення має ареографічний метод. Він широко використовується і при вивченні натуральних (карстових, вулканогенних тощо) ландшафтів і окремих компонентів (ареалів тих чи інших видів рослин і тварин). В глобальному антропогенному ландшафтознавстві ареографічний метод можна успішно застосовувати при складанні картосхем розташування найбільших міських агломерацій і територій з різною щільністю розповсюдження міських ландшафтів, водосховищ,

¹ РС антропогенний - антропогенні комплекси займають - 75-100 % району; натурально-антропогенний - 25-75 і натуральний - 0-25 %.

промислових ландшафтів. В багатьох національних атласах ареографічним методом показані структури земельних угідь - поля, сади, пасовища (World Atlas of Agriculture, 1969).

Регіональне антропогенне ландшафтознавство вирішує три основних завдання:

- визначає райони співвідношення (РС) антропогенних і натуральних комплексів шляхом детального пізнання історико-географічних особливостей їх формування та розвитку, при цьому метод історико-генетичних зрізів набуває особливого значення;
- аналізує сучасну структуру антропогенних комплексів і пов'язаних з їх розвитком антропогенних процесів;
- вирішує проблему районування антропогенних комплексів (загального, окремих класів, підкласів тощо).

Ареографічний метод в регіональному антропогенному ландшафтознавстві використовується частково, особливо в тих випадках, коли аналізуються значні за площею території. Так, при аналізі антропогенних ландшафтів України важко обійтись без оглядових карт з ареалами гірничо-промислових, белігеративних, карстових і псевдокарстових комплексів.

За характером контурів Ф.М. Мільков [13] пропонує виділяти райони співвідношення (РС) двох типів.

1. Адміністративно-господарського, коли РС співпадають з межами адміністративних районів або областей. У відповідній мірі до цього типу РС відносяться природно-господарські регіони України О.М. Маринича і В.М. Пашенка. РС цього типу зручні тим, що для їх виділення і характеристики існує більше вихідних матеріалів. Статистичні дані про структуру земельного фонду, промислові підприємства, населення тощо - приурочені до адміністративних структур.

2. Ландшафтно-географічного, де РС обмежені рамками ландшафтних комплексів - від фізико-географічного району до природної смуги і країни. РС цього типу більше відповідають географічним запитам, але їх складання потребує значного додаткового часу для опрацювання нових ландшафтних меж, а тому не завжди можливе. Проте, навіть маючи дані про земельний фонд, не завжди можна визначити частку антропогенних ландшафтів в структурі фізико-географічного району. Так, в статистичних і фондових матеріалах штучні насадження лісу не завжди відмежовані від натуральних¹; не всі сільськогосподарські угіддя можна віднести до сільськогосподарських ландшафтів, а відношення натуральних пасовищ до антропогенних можна визначити тільки в польових умовах². В таких випадках для визначення РС необхідно шукати такий показник, який був би не тільки зручним у використанні, але і гарним інтегральним виразником ступеня антропогенізації. Цей показник, все-таки не може бути універсальним і буде змінюватись у залежності від конкретних умов (табл.1).

¹ В сучасних джерелах показана загальна лісистість, із врахуванням лісокультур. Частку останніх можна визначити за фондовими матеріалами.

² Якісна межа між степовою цілиною і антропогенним пасовищем відома, а реальні їх контури можна отримати тільки в результаті польових досліджень. Затоплювані луки і болота доцільно враховувати тільки в окремих регіонах, де вони займають значні площі.

Табл.1. Показники антропогенізації природних смуг України.

№	Природна смуга та її варіанти		Натуральний стан	Показники антропогенізації	Сучасний стан, % від площі
1	Мішані ліси	Типовий	Повністю покрита лісом і болотами (до 20%)	Лісистість	Ліси - 38-46; розораність - 36-40; болота - 6-7
		Південний	Повністю покрита лісом		Ліси - 35-39; розораність - 45-50; пасовища - 14-18
2	Лісостеп	Північний	Покрита лісом і частково степом (10-12%)		Ліси - 16-22; розораність - 55-60; пасовища - 8-10
		Типовий	Покрита лісом і степами	Залишки натуральних лісів, степової цілини	Ліси - 12-14; розораність - 60-65; пасовища - 5-7
		Південний	Покрита степом і лісом		Ліси - 8-10; розораність - 60-70; пасовища - 3-5
3	Степ	Північний	Покрита степом і частково лісом		Ліси - 3-5; Розораність - 70-75; Пасовища - 3-5
		Типовий	Покрита степом	Залишки натуральної цілини	Ліси - 2-4; розораність - 65-70; пасовища - до 10
		Південний	Повністю покрита степом		Розораність - 60-65; пасовища - 12-16.

Природньо, що РС високого таксономічного рангу складаються з менших РС, що відносяться до різних типів. Так, в структурі Поліського краю України, який можна характеризувати як один натурально-антропогенний тип РС, на рівні адміністративних або фізико-географічних районів зустрічаються натуральні, натурально-антропогенні і антропогенні природні райони.

Не повинно викликати здивування те, що при формуванні і виділенні РС не враховувались селитебні, промислові і водні антропогенні ландшафти. В окремих випадках вони враховуються. Перевага натуральної лісистості і збереженої степової цілини як інтегральних (синтезуючих) показників антропогенізації ландшафтів України в тім, що вони відображають питому вагу в структурі досліджуваної території всіх без винятку класів і підкласів антропогенних ландшафтів, включаючи селитебні, промислові і водні.

Структура антропогенних ландшафтів розкривається шляхом картографування типологічних одиниць та їх районування. При дрібномасштабному картографуванні на карту наносяться класи, підкласи і зональні типи антропогенних ландшафтів, при середньо- і крупномасштабному - типи місцевостей (акваторій) і типи урочищ. Завдяки польовим дослідженням, в Україні частково розроблена систематика середньої ланки - типів місцевостей селитебних [10], гірничопромислових [8] та бєлігеративних [9] ландшафтів.

Найрізноманітніші антропогенні урочища. Їх виділення проводиться за: формами рельєфу, літологією порід, ґрунтами і рослинністю. Із зарубіжних вчених першими виділили і описали антропогенні урочища Ф.М. Мільков [13], А. Абдулкасімов [1], В.І. Федотов [20], В.М. Двуречєнський [7], А.Б. Басалікас [2]; в Україні - Я.Р. Дорфман [10], С.В. Трохимчук [19], Ю.І. Глущенко [5], Л.І.

Воропай [4], Г.І. Денисик [8], П.І. Штойко [22] та ін.

Районування антропогенних комплексів - проблема складна і до цього часу вирішена лише частково. Саме її виділення може здатись спірним, адже антропогенні комплекси здебільшого є структурною складовою регіональних структур фізико-географічного районування. Недостатня розробка цієї проблеми потребує більш детального її розгляду.

Розробляючи на початку 70-х років основи теорії антропогенного ландшафтознавства Ф.М. Мільков [13] припускав можливість районування окремих класів і ставив під сумнів доцільність загального районування антропогенних ландшафтів. Подальша розробка теорії і накопичення нового фактичного матеріалу дали можливість провести районування окремих класів антропогенних ландшафтів [9]. Спроб загального районування антропогенних ландшафтів до цього часу не було.

Аналіз опублікованих праць показує, що при районуванні класів антропогенних ландшафтів можливі різні підходи.

За ступенем антропогенізації існуючих фізико-географічних одиниць. Основа - співвідношення площ досліджуваного класу антропогенних ландшафтів і одиниць існуючої схеми фізико-географічного районування. В подальшому, найбільш антропогенізовані (правильніше - насичені) регіони об'єднуються в окремі краї, райони. Цей підхід не враховує специфіки того чи іншого класу антропогенних ландшафтів і може бути використаний лише з пізнавальною, оглядовою метою. Його можна застосовувати при районуванні селитебних, рекреаційних та бєлігеративних ландшафтів.

За природними і антропогенними особливостями формування антропогенних ландшафтних комплексів. Застосовується при районуванні тільки тих класів антропогенних ландшафтів, які за своїм походженням відносяться до групи техногенно-промислових, дорожних і водних. Тут антропогенні комплекси розглядаються, як структурна складова існуючих регіональних одиниць. Польові дослідження показують, що вони можуть міняти не тільки ландшафтну структуру, але іноді і межі фізико-географічних регіонів. Виділені підходи не знаходять застосування при районуванні антропогенних ландшафтів, що мають суцільне розповсюдження, є фоновими – сільськогосподарських і лісових. Наш досвід показує, що і при загальному районуванні антропогенних ландшафтів їх можна використовувати як допоміжні.

За особливостями регіональних структур антропогенних ландшафтів. Загальне районування, а також сільськогосподарських і лісових антропогенних ландшафтів доцільно і можливо проводити із врахуванням їх регіональних структур. Регіональна структура антропогенного ландшафту, як і всі інші його властивості, визначається особливостями натурального ландшафту і соціально-історичними умовами. Під регіональною структурою антропогенного ландшафту мається на увазі просторове співвідношення основних його класів, а також поєднаних з ними залишків натуральних ландшафтних комплексів. Серед регіональних, як при загальному районуванні, так і класів сільськогосподарських і лісових антропогенних ландшафтів, чітко виділяються зональні, крайові і районні структури.

Детальніше районування антропогенних комплексів за особливостями їх регіональних структур розглянемо на прикладі сільськогосподарських

ландшафтів Правобережної України. Просторова диференціація сільськогосподарських ландшафтів простежується не тільки в типологічних (урочище, місцевість), але і регіональних структурах. Як і всі інші основні властивості сільськогосподарського ландшафту, його регіональні структури виділяються за характерними ознаками натуральних ландшафтів і соціально-історичними (традиції, системи землеробства, рівень розвитку культури тощо) умовами. Регіональна структура сільськогосподарського ландшафту - це просторове (місцеве) поєднання його підкласів - польового, лучно-пасовищного, садового і функціонально пов'язаних з ним фрагментів інших класів антропогенних ландшафтів, а також збережених натуральних комплексів.

В сільськогосподарському ландшафті Правобережної України доцільно виділяти зональні, крайові і районні структури. Відміни між зональними структурами найбільш суттєві. Вони проявляються:

- у співвідношенні підкласів сільськогосподарських ландшафтів та їх площ;
- в ландшафтних особливостях зональних типів сільськогосподарських ландшафтів;
- в особливостях організації і співвідношенні площ власне сільськогосподарських ландшафтів і сільськогосподарських ландшафтно-інженерних систем;
- в мозаїчності (розміри площ, характер їх контурів) та різноманітності функціонально пов'язаних з сільськогосподарськими іншими антропогенних (селитебних, дорожних, лісових) і натуральних (озер, боліт, річок, заповідних об'єктів тощо) комплексів;
- в історико-географічних особливостях розвитку сільського господарства, традиціях, зональних системах землеробства і сільськогосподарського виробництва, в укладі сільського життя, тощо.

В межах зональних структур виділяються такі ж контрастні крайові структури сільськогосподарських ландшафтів. Між собою їх відрізняють природні особливості країв, традиції і навички ведення сільськогосподарського виробництва, пов'язані з ними відміни в типах сільськогосподарських ландшафтів (їх співвідношення, наявності техногенних елементів, лісових масивів, заповідних об'єктів тощо). Межі крайових структур інколи співпадають з межами фізико-географічних провінцій, але частіше - історико-географічних країв.

Відміни між крайовими структурами сільськогосподарських ландшафтів інколи можна прослідкувати на коротких віддальх. Так, розташовані поряд Поділля і Мале Полісся чітко відрізняються між собою структурами сільськогосподарського ландшафту. Більше того, тут навіть різні типи сільськогосподарських польових і лучно-пасовищних ландшафтів. На Поділлі - типові лісостепові, в межах Мале Полісся - лісові. В лісостепу такі чіткі відміни між крайовими структурами показує межа між Дністровсько-Дніпровським і Лівобережно-Дніпровським фізико-географічними регіонами.

Ареали районних структур сільськогосподарських ландшафтів близько співпадають з контурами фізико-географічних областей. Області відрізняються одна від другої гіпсометричними ознаками, характером розчленування рельєфу, кліматичними умовами, поєднанням ґрунтово-рослинних угруповань, - все це знаходить своє відображення в структурі сільськогосподарського ландшафту. Так, в межах Поділля чітко виділяються структури сільськогосподарського ландшафту

районів Придністров'я, де польові ландшафти мають форму меридіональних смуг, що з двох боків тісняться лучно-пасовищними і садовими ландшафтами крутих схилів долин річок і балок із залишками прирічкових лісів; Центрального Поділля - де суцільне поле на плоских вододілах, лише інколи переривається невеликими ділянками лучно-пасовищних комплексів в заболочених пониженнях верхів'їв річок; Прибужжя - з характерними полями правильної конфігурації, лучно-пасовищними ландшафтами в широких заплавах річок і садами на терасах.

Районуванню ландшафтів для потреб сільського господарства географи приділяли багато уваги. Серед відомих, але до цього часу належно не оцінених, можна віднести праці Ю.Г. Саушкіна [18], О.М. Маринича [15], В.П. Попова і В.Л. Симиренка [17] та ін. Питання районування сільськогосподарських ландшафтів розглянуті в публікаціях В.О. Николаєва [16], Г.І. Швєбса [21], М.Д. Гродзинського і П.Г. Щищенка [6]. Г.І. Швєбс констатує, що "в процесі розвитку АЛС (агроландшафтні системи) стають все більш автономними, проте так же визначаються просторово-часовою інтеграцією ПТК і господарської діяльності шляхом їх поступової взаємної адаптації" [21]. Проте виділені в даній публікації агроландшафтні райони і округи, швидше відносяться до спроб районування польових сільськогосподарських угідь, а не сільськогосподарських ландшафтів. Широке розповсюдження польових ландшафтів не дає права, при районуванні сільськогосподарських ландшафтів, віддавати їм перевагу. Крім польових, необхідно враховувати лучно-пасовищні, садові ландшафти в їх поєднанні з іншими антропогенними і натуральними комплексами. Той же Г.І. Швєбс попереджає що, "крім полів сівозмін, агроландшафтні територіальні одиниці утворюють господарські об'єкти (ферми, тракторні бригади та ін.) або селитебні ділянки (село, хутір та ін.), не говорячи вже про пасовища, сінокоси, перелоги та ін." [21]. Саме останні необхідно брати до уваги в першу чергу. Не завжди співпадають і межі сільськогосподарських ландшафтних комплексів (урочищ, місцевостей), а тим більше - регіональних структур з контурами полів.

Враховуючи різноманітність та властивості натуральних ландшафтних комплексів (фізико-географічне районування) та історико-географічні особливості їх сільськогосподарського освоєння, характерні ознаки сформованих при цьому регіональних структур проведено районування сільськогосподарських ландшафтів території Правобережної України. Виділено 3 сільськогосподарських зони, 10 країв, 21 район (рис. 1).

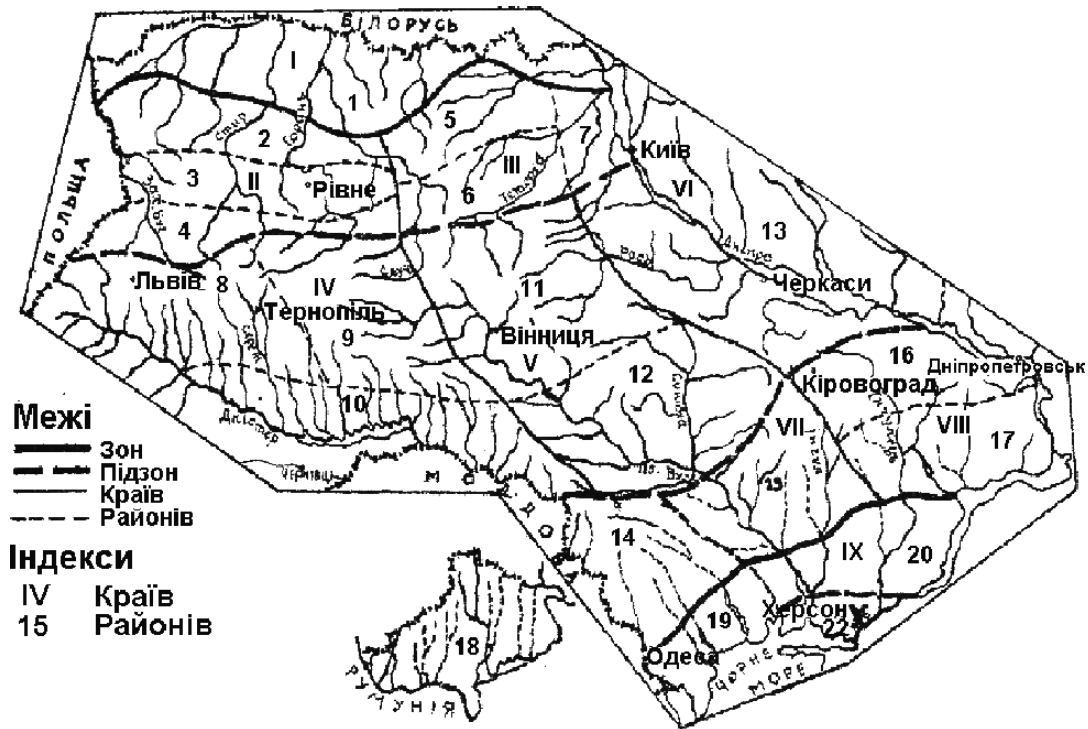

Рис. 1. Районування сільськогосподарських ландшафтів Правобережної України

Зони	Підзони	Краї	Райони
Лісопасовищна	Південна	I. Поліський	1. Полісько-Прип'ятський
Лісопольова	Північна	II. Волинський	2. Передполіський
			3. Волинський
			4. Малополіський
			5. Овруцький
		III. Київський Правобережний	6. Тетерівський
			7. Київський
	Центральна	IV. Подільський	8. Західний
			9. Центральноподільський
		V. Побузький	10. Придністровський
			11. Верхньопобузький
		VI. Придніпровський	12. Середньопобузький
			13. Пороський
	Південна	VII. Західний Передстеповий	14. Балтський
			15. Бузько-Інгульський
		VIII. Запорізький	16. Кіровоградсько- Дніпропетровський
Польова	Північна	IX. Причорноморський	17. Криворізько- Нікопольський
			18. Дунайсько-Дністровський
			19. Одеський
	Центральна	X. Присивашський	20. Інгулецький
			21. Херсонський

1. Абдулкасимов А. Роль антропогенного фактора в формуванні сучасних ландшафтів // Вопросы природного районування Узбекистана. - Ташкент, 1966. - С.43- 52. 2. Басаликас А.Б.

Отражение социально-экономических и природных факторов в функционально направленной антропогенизации ландшафтов. - Изв. АН СССР. Сер.геогр., 1977. - № 1. - С.54-62. 3. Воейков А.И. Воздействие человека на природу // Землеведение, 1894. - №2. - с.12-46; - №4. - С.14-52. 4. Воропай Л.И., Денисик Г.И. Антропогенные изменения природы Винницкой области // Физ.география и геоморфология. - К., 1978. - Вып.19. - с.13-17. 5. Глушенко Ю.И. Антропогенные урочища Керченского полуострова // Антропогенные ландшафты Центральных Черноземных областей. - Воронеж: ВГУ, 1972. - С.88-90. 6. Гродзинский М.Д., Шищенко П.Г. Ландшафтно-экологический анализ в мелиоративном природопользовании. - К.: Либідь, 1993. - 224с. 7. Двуреченский В.М. Физико-географические особенности и ландшафтная структура горнопромышленных комплексов Воронежской и Липецкой областей. - Автореф.дис. ... канд.геогр.наук. - Воронеж: ВГУ, 1974. - 25с. 8. Денисик Г.И. Воздействие горнодобывающей промышленности на геокомплексы долины Южного Буга в пределах Подольской возвышенности // Физ. география и геоморфология. - К.: Вища школа, 1979. - №20. - С.65-68. 9. Денисик Г.И. Беллигеративные ландшафты Правобережной Украины // Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения. - Воронеж, 1988. - С.89-97. 10. Дорфман Я.Р. Ландшафтные исследования для целей градостроительства // Географический сборник. - Львов, 1964. - Вып.6. - С.41-46. 11. Маринич А.М., Пашенко В.М. Физико-географическое и природно-хозяйственное районирование территории Украинской ССР // Теоретические и методические исследования. - К.: Наук. думка, 1990. - С.92-97. 12. Мильков Ф.Н. К проблеме развития современных ландшафтных комплексов // Изв.ВГО, 1964. - Т.46. - Вып.1. - С.15-21. 13. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. - М.: Мысль, 1973. - 222с. 14. Мороз С.А. Історія біосфери Землі: У 2 кн. Кн.2. Геолого-палеонтологічний життєпис. Навчальний посібник. - К.: Заповіт, 1996. - 422с. 15. Нариси про природу і сільське господарство Українського Полісся. - К.: Вид-во КДУ, 1955. - 344 с. 16. Николаев В.А. Проблемы регионального ландшафтоведения. - М.: Изд-во МГУ, 1979. - 160с. 17. Попов В.Н., Смирненко В.Л. Природно-історичні райони України. - Мліїв: Б.в., 1929. - 46с. 18. Саушкин Ю.Г. Географические очерки природы и сельскохозяйственной деятельности населения в различных районах Советского Союза. - М.: Географгиз, 1947. - С. 8-24. 19. Трохимчук С.В. Изменение ландшафтов Стрийско-Санской Верховины в Украинских Карпатах за историческое время. - Автореф.дис. ... канд.геогр.наук. - Львов, 1968. - 20с. 20. Федотов В.И. Опыт классификации и типологии антропогенных комплексов известнякового Севера Среднерусской лесостепи // Вопросы ландшафтной географии. - Воронеж: ВГУ, 1969. - С. 42-47. 21. Швобс Г.И. Контурное земледелие. - Одесса, 1985. - 55с.